

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

Т.М. БУЛАХ,
к.е.н., доцент, Київський національний університет культури і мистецтв,
Л.О. ПЛАХОТНИКОВА,
к.е.н., доцент, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

Особисті господарства та їхня роль у формуванні рівня добробуту сільського населення

У статті досліджується сучасний стан, результати діяльності господарств населення та їхній вплив на формування доходів сільського населення.

Ключові слова: особисті господарства населення, доходи, споживання.

В статье исследуется современное состояние, результаты деятельности хозяйств населения и их влияние на формирование доходов сельского населения.

Ключевые слова: личные хозяйства населения, доходы, потребление.

The article examines the current state, the results of farms and their impact on the incomes of the rural population.

Keywords: private farms, income, consumption.

Постановка проблеми. Діяльність господарств населення нині виступає як напрям реалізації економічних інтересів селян. Отже, господарства населення в сучасних умовах є необхідною формою створення середнього класу на селі, економічні інтереси якого ефективно реалізуються внаслідок взаємодії з економічними інтересами інших суб'єктів господарювання та держави. Тому назріла потреба здійснення наукових досліджень ролі господарств населення у продовольчому забезпеченні країни, формуванні рівня добробуту значної кількості сільського населення з врах-

уванням принципових змін у відносинах власності та форм господарювання на селі. Саме це зумовлює актуальність даної публікації.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. У країнах з розвинутою ринковою економікою приділяється велика увага дослідженню проблем взаємозв'язку між особистими господарствами та формуванням доходів сільського населення. Вагомий внесок у вивчення цих проблем зробили такі відомі вітчизняні вчені, як С. Гудзинський, О. Онищенко, М. Орлатий, І. Прокопа, П. Саблук, М. Хвесик, В. Юрчишин, К. Якуба; зарубіжні – Л. Ван Депоель, Ж. Вілкін, Т. Дуча, Х. Каравелі, М. Кларк, Т. Лонч та багато інших. Однак в Україні ця проблема потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження сучасного стану, результатів діяльності господарств населення і їхній вплив на формування доходів сільського населення.

Виклад основного матеріалу. У структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств традиційно вагомим залишається таке джерело ресурсів, як доходи від особистого підсобного господарства, які формували 10,9% усіх надходжень. Особисті селянські господарства (ОСГ) – це форма ведення сільськогосподарського виробництва сім'єю на відведеній їй у власність, постійне чи тимчасове користування ділянці землі для виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Вони репрезентують собою в ідеалі вторинну,

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

тобто додаткову до основної роботи, зайнятість громадян, що базується на їхній власності на землю та інші засоби виробництва. Але останнім часом, коли у сільській місцевості виникло і зростає безробіття, для багатьох сільських жителів – не лише пенсіонерів – селянські подвір'я є єдиним місцем прикладання праці, вагомим джерелом самозабезпечення та одержання прибутку.

Ці господарства виконують такі функції: економічні, соціальні, морально-виховні, репродуктивні, естетичні, екологічні.

До економічних функцій відноситься: забезпечення предмети довготривалого використання та продуктами харчування; виробництво високоякісної сільськогосподарської продукції; поповнення продовольчого фонду країни; підвищення рівня життя сільських мешканців та зростання їхніх доходів; ефективне використання ресурсів праці і засобів виробництва; налагодження виробничих зв'язків; інтеграція із аграрними формуваннями.

До соціальних – самовираження та самоадаптація до ринкових умов; розвиток традиційного сільського способу життя; покращення якості життя селян та культури сільського побуту.

До морально-виховних – створення психологічного і трудового настрою, прищеплення навичок вискоєфективної праці; трудове виховання та розвиток особистості; закріплення кадрів на селі; професійна орієнтація підростаючого покоління; підвищення морального та професійного світогляду.

Репродуктивні – відтворення людського роду; забезпечення оптимального співвідношення статевих вікових груп населення.

Естетичні – спілкування з природою та сприйняття її краси; організація раціонального дозвілля.

Екологічні – відповідальність за ефективне використання земельних ресурсів.

Особисті господарства сільського населення слід класифікувати за такими групами:

- *1 група* – господарства з найбільш слабким потенціалом (19,2%): у своєму складі мають одного–двох непрацюючих пенсіонерів; володіють до 0,5 га землі; характеризуються широкою спеціалізацією; виробництво продукції здійснюється з метою задоволення власних потреб у продуктах харчування;

- *2 група* – господарства із середнім потенціалом (32,6%): у своєму складі мають двох–трьох осіб зрілого і похилого віку, переважно працюючих; володіють до 1,0 га землі; виробництво продукції широкої спеціалізації; ведення господарства здійснюється з метою повного самозабезпечення сім'ї продуктами харчування і часткової реалізації їх на ринку (інколи за місцем розташування господарства або вздовж транспортних магістралей);

- *3 група* – господарства з високим потенціалом (33,5%): у своєму складі мають осіб молодого і середнього віку, а також їх дітей чи батьків; обробляють до 2,0 га землі; глибше виражена спеціалізація виробництва; головною метою ве-

дення таких господарств є їхня орієнтація на реалізацію продукції для задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб всіх членів сім'ї та виховання дітей;

- *4 група* – господарства, які отримали земельні паї: володіють ділянками (більше 2 га) для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (14,7%). Отже, розміри ОСГ залежать в основному від складу сім'ї. Із збільшенням чисельного складу сім'ї з'являється можливість розширення оброблюваної сім'єю земельної площі, збільшення кількості поголів'я худоби і птиці [1].

Зважаючи на світовий досвід, можна стверджувати, що через дрібні розміри селянські господарства не можуть бути перспективною розвинутою аграрного сектору на майбутнє, проте в сучасних умовах вони забезпечують основну частку у загальному обсязі виробництва. За період 1990–2010 років частка селянських господарств у виробництві продукції сільського господарства зросла з 30,5 до 55,1%. Це ще раз засвідчує особливу роль особистих селянських господарств населення в існуванні аграрного сектору. Частка господарств населення у виробництві різних видів сільськогосподарської продукції є різною. Так, якщо основним виробником зернових, цукрових буряків, винограду, м'яса, яєць та соняшнику в Україні залишаються сільськогосподарські підприємства, то виробництво картоплі, овочів, плодів та ягід зосереджене переважно у господарствах населення. В галузі тваринництва особисті селянські господарства виступають основними виробниками молока та вовни.

Продовжуючи дослідження особливостей сільськогосподарського виробництва в особистих селянських господарствах, необхідно визначити їхню роль у процесі землекористування, оскільки сільськогосподарські угіддя – один з основних та незамінний ресурс виробництва агропродукції. Після реформування аграрного сектору значна частина земельних угідь сільськогосподарських підприємств області перейшла у використання до особистих селянських господарств.

У 2010 році в Україні нараховувалося майже 22,5 млн. власників землі та землекористувачів, з яких 5,7 млн. громадян мали особисті селянські господарства середньою площею 0,70 га сільгоспугідь. Решта користувачів землі – це власники присадибних ділянок (9,8 млн.), ділянок для садівництва (2,7 млн.), для городництва (2,6 млн.), для дачного та гаражного будівництва (1,3 млн.) тощо [4].

Розмір земельних ділянок для ведення ОСГ за площею сільськогосподарських угідь у середньому по Україні зріс від 0,27 га в 1990 році до 0,7 га у 2010 році. Таке розширення землеволодіння і землекористувань громадян відбулося за рахунок безплатного надання їм у власність і користування земельних ділянок, вилючених у колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств і включених у фонд земель запасу і до резервного фонду населених пунктів.

У 2010 році площа сільськогосподарських угідь, що використовуються в Україні, становить 68,9%. Тому можна зробити висновок про те, що значна частина земельних угідь

сільськогосподарського призначення вибула з використання і не обробляється.

Розвиток галузі тваринництва в сільській місцевості у 1990–2010 роках характеризується скороченням поголів'я ВРХ до 81,8%, зокрема за рахунок сільськогосподарських підприємств – на 92,8%. У господарствах населення воно скоротилося на 16,1%, проте їхня частка у 2010 році зросла до 66%, зокрема корів – до 70,6% порівняно з 26,1% у 1990 році. Це певною мірою пояснює зростання частки особистих селянських господарств у виробництві молока протягом досліджуваного періоду на 70,1,5%, хоча визначальним для цієї тенденції фактором слід вважати продуктивність корів, яка традиційно у цьому виді господарств є вищою. Продуктивність корів за аналізований період має тенденцію до зростання в усіх категоріях господарств. Так, у сільськогосподарських підприємствах вона зросла в середньому на 1034 кг і становила в 2010 році 3975 кг. В особистих селянських господарствах середній річний удій на корову становив у 2010 році 4110 кг, що на 35,8% більше, ніж у 1990 році.

Аналогічна ситуація спостерігається і в продуктивності м'ясних тварин. Середня вага голови ВРХ та свиней, що були здані до підприємств та організацій м'ясної промисловості, вирощених в особистих селянських господарствах, стабільно протягом аналізованого періоду перевищувала вагу тварин, вирощених у сільськогосподарських підприємствах.

Результати діяльності особистих селянських господарств свідчать, що урожайність основних культур в особистих селянських господарствах значно перевищує показники аграрних підприємств. Особливо це стосується картоплі, овочів, плодів та ягід. Примітним є той факт, що за період 1994–2010 років спостерігається зниження урожайності зернових у господарствах населення на 608 тис./т [6].

Врожайність основних сільськогосподарських культур в особистих селянських господарствах населення є основним фактором, що забезпечує їхню частку у виробництві валової продукції рослинництва, незважаючи на значно меншу порівняно з аграрними підприємствами частку в структурі сільськогосподарського землекористування.

З огляду на ситуацію з урожайністю сільськогосподарських культур у діяльності господарств населення протягом періоду 1990–2010 років характерною тенденцією є зростання валового збору картоплі на 34,5%, овочів – на 75%, цукрових буряків – 99,7%.

У 2010 році особисті селянські господарства виробили 64,6% усієї валової продукції галузі, причому в них було зосереджено лише 16,8% усієї площі сільськогосподарських угідь України. У 2010 році в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь становило 268,1 тис. грн., а в сільськогосподарських підприємствах – 26,9 тис. грн., або в 10 разів менше. Це свідчить про фінансове знекровлення і повну руйнацію матеріально-технічної бази колективних сільськогосподарських підпри-

ємств. Водночас слід зауважити, що господарства населення використовують частину ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств [5].

На відміну від великих колективних господарств у приватному секторі (фермерські, ОСГ, колективні сади і городи та дачні ділянки) переважає ручна праця і вирощування трудомістких рослинницьких культур (овочі, ягоди, картопля). За даними статистичного щорічника України, пересічне число зайнятих за рік на 100 га сільгоспугідь в усіх категоріях господарств по Україні становить 77,1 осіб. У господарствах суспільного сектору цей показник становить 10,7 особи, в особистих селянських господарствах – 401,7 особи, фермерських – 11,1 особи, в колективних садівничих і городніх товариствах – майже 1000 осіб [2].

Особливості діяльності особистих селянських господарств дають підстави для узагальнюючого висновку, що за стрімкого скорочення виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 1990 роках господарства населення поступово нарощували обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, саме вони виявилися «стабілізатором» загального розвитку сільськогосподарської галузі, маючи певні переваги щодо стійкості за кризових умов. Цей факт безпосередньо впливає на формування доходів селянських домогосподарств, будучи в умовах ринкової економіки вагомим джерелом їх утворення.

Серед соціально-економічних проблем розвитку господарств населення особливе місце належить проблемі їхньої доходності, що тісно пов'язана зі способами реалізації виробленої в них продукції. Суть цієї особливості полягає в тому, що економічна доцільність ведення господарства та необхідність самозабезпечення продуктами харчування селянських сімей є головними умовами існування господарств населення. Крім того, ринкова економіка та відносини в ній вимагають від товаровиробників суворого дотримання економії, дбайливого витрачання матеріальних ресурсів, запровадження заходів ресурсозбереження, нових технологій з тим, щоб знизити власні витрати виробництва та підвищити якість продукції, оскільки це єдина можливість отримати максимум прибутку.

Очевидною є обмеженість ресурсів і потенціалу господарств населення щодо забезпечення подальшого економічного зростання. Разом із тим дрібне агрогосподарювання має певні можливості та переваги для забезпечення соціального розвитку. По-перше, воно має вагомий антикризовий потенціал; економічно «помірковане» (максимізація прибутку не самоціль) й досить ефективне, насамперед за рахунок економного використання природно-ресурсного потенціалу. Дрібні форми господарювання засвідчили кращу життєздатність, виживання за період 1990–2010 років, практично «винесли на своїх плечах» агровиробництво в період трансформації вітчизняного аграрного сектора, на їхній потенціал можна розраховувати й в умовах нинішньої глобальної фінансової кризи.

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

По-друге, соціальна спрямованість такого господарювання є очевидною – перш за все це засіб виживання за скрутних умов у суспільному господарстві, самореалізації, творчості, диверсифікації діяльності, аматорства, виховання у підростаючого покоління сумлінного ставлення до праці, зрештою, засіб приваблення громадян до проживання в сільській місцевості, внаслідок чого забезпечується соціальний контроль на цих територіях. Завдяки значним суспільним функціям, які виконують малі форми господарювання в аграрному секторі, останнім часом їх називають соціальними господарствами.

По-третє, дрібні господарства краще вписуються в сформовані екосистеми, використовують невеликі земельні ділянки, зберігаючи природну специфіку ландшафтів; вони переважно екстенсивні та загалом менш екологодеструктивні та екологонебезпечні у порівнянні з великими підприємствами.

Зрештою, великі й дрібні господарства не є конкурентами, оскільки спеціалізація їх різна: перші спеціалізуються на інтенсивних комерційних культурах, а саме зернових, цукрових буряках, соняшнику; другі – переважно на трудомістких овочах, картоплі, плодах та ягодах. Зважаючи на значну палітру регіональної специфіки України, слід визнати, що в переважній більшості регіонів господарства населення становлять нині основу аграрного виробництва.

Отже, є підстави для висновку, що внутрішній ринок агропродовольства в широкому спектрі трудоемних продуктів – картоплі та овочів, плодів і ягід, молока, м'яса, яєць забезпечуватимуть і в подальшому господарства населення. Можна прогнозувати, що вагома частка сімейних і індивідуальних фермерських господарств зберігатиметься тривалий час, становлячи, так би мовити, «контрольний пакет» аграрного сектору, який жорстко відслідковуватиметься урядом країни. Життєдіяльність фермерів дозволяє не лише зберегти сільські громади, а й не допустити деколонізації значних земельних територій країни. Отже, як видно з проведеного аналізу, засадам ринкової економіки досить добре відповідає трисекторна модель сільського господарства, яка забезпечує зрівноваженість, сталість як галузевого, так і територіального сільського розвитку. Перший субсектор – так зване соціальне сільське господарство, в якому сільськогосподарська діяльність орієнтована виключно на задоволення власних продовольчих потреб. Другий субсектор – традиційне сімейне сільське господарство, яке завдяки кооперуванню стає конкурентним на ринку. Третій субсектор –

сільське господарство високотоварних сільськогосподарських підприємств. Усі три субсектори мають більш чи менш перспективи розвитку, а відтак мають бути об'єктами державного стратегічного регулювання [3].

Висновки

Роль ОСГ у сучасних умовах вагома, і на період реорганізації товарного сільськогосподарського виробництва на ринкових засадах буде певний час зростати. Необхідно усунути перешкоди в його розвитку. Як відомо, ОСГ з часів суцільної колективізації були зорієнтовані на виробництво різноманітної сільськогосподарської продукції для власного споживання. Функція самозабезпечення селянських сімей продовольством і сьогодні залишається основною для цих господарств, особливо в умовах різкого зменшення платоспроможності сільського населення. Більше того, для компенсації скорочення доходів від виробництва у суспільному секторі господарювання значна чисельність селян вимушена нарощувати товарність своїх особистих селянських господарств. Деяка частина ОСГ уже сформувалася як товаровиробники, що, у свою чергу, посилює їхню роль у розв'язанні продовольчого забезпечення міського населення через продовольчі ринки та споживчу кооперацію.

Список використаних джерел

1. Булавка Л.В. Функціонування особистих підсобних господарств населення в умовах ринкової трансформації / Л.В. Булавка. – Режим доступу: <http://intkonf.org/bulavka-lv-funktsionuvannya-osobistih-pidsobnih-gospodarstv-naselennya-v-umovah-rinkovoi-transformatsiy/>.
2. Онищенко О. Ефективність господарств населення / О. Онищенко // Економіка України. – 2003. – №1. – С. 60–69.
3. Підгородецький Д.О. Доходи господарств населення та шляхи подолання бідності селян / Д.О. Підгородецький. – Режим доступу: <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/handle/2010/1113>
4. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК / за ред. М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 269 с.
5. Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) // Економіка АПК. – 2009. – №12. – С. 3–14.
6. Статистичний щорічник України за 2010 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К. – 2011. – 560 с.